

РАЗМЯНА И ОПАЗАРЯВАНЕ

Вяра Стоилова*

"Думата "богатство" се споменава в 52 милиона документа в Интернет, отстъпвайки значително на 142 милиона споменавания на Бог. Е, значи Мамон си остава под контрол. Но дали наистина е така? Работата е там, че един друг термин се появява 405 милиона пъти – два пъти по-често от *Бог* и *богатство*, взети заедно. Този термин е *пазар*"

Алвин и Хайди Тофлър
"Революционното богатство"

Целият живот на човека е решаване на определени проблеми, най-големият от които е неговата несамодостатъчност, невъзможността му сам да произведе всички необходими ресурси за своето възпроизводство. При това не става дума само за храна, облекло, дом, автомобил, компютър ..., но и за любов, приятелство, уважение, оценка. Проблемът със своята несамодостатъчност отделният актьор¹ може да реши единствено влизайки в определени отношения на размяна с други актьори.

На практика обаче самата размяна и особено онази нейна форма, която се инструментализира посредством парите – пазарната размяна – също се оказва проблем за актьора.

Антропологично човекът се движи между двете крайности – феноменът "Мидас" (желанието за пари и парично богатство) и феноменът Христос, Буда, Аллах (подчиняване на човешките дейности на определени религиозни и морални ценности).

Свидетели сме на най-голямата трансформация в обществения ред – преход от цялото многообразие от възможни отношения на размяна, изградени върху принципите на реципрочността, редистрибуцията или комбинацията от тях – към общества, доминирани от пазарни отношения и респективно на това от пазарен ред, към общества, в които Мидас може би ще победи боговете.

През последните десетилетия жизненият ни свят започна все повече да се описва в термините на пазарната размяна. И това става видно не само и не толкова в онези форми на проявление, които накратко изразяваме с термина "глобализация", колкото в понятийното описание на всичко, което се случва с нас и около нас, в настъпилото предефиниране на онези понятия от всекидневието, с които ни се налага да се ориентираме в този свят. Ние всички сме "клиенти", "акционери", "предприемачи на собствения си човешки капитал". Нещо повече, тези социални роли се превърна-

* Вяра Стоилова е доктор по икономика, доцент в катедра "Икономическа социология" на УНСС; тел.: 81-95-605, e-mail: Sociologi@unwe.acad.bg

¹ С понятието "актьор" обозначавам всеки отделен индивид. Тъй като обществото е дейностна, самодостатъчна си система, нейната най-малка градивна единица не е изолираният човек, а социалното взаимодействие между хората. В тези социални взаимодействия индивидите изпълняват определени социални роли. Вън от подобни взаимодействия, т.е. вън от обществото, човек не може да съществува. Съзнавайки или несъзнавайки, човек е социален актьор.

ха в структуроопределящи за живота ни. Понятия като "ефективно", "печелившо", "креативно", "продуктивно", "конкурентноспособно" и др. подобни се превърнаха в нормативни характеристики на почти всички човешки дейности.

Светът се променя така, че хората общуват помежду си, като че ли постоянно търсят да извлекат ползи от поведението си един спрямо друг. Животът се превръща във въпрос на ползи и разходи. Какво може да се купи и какво може да се продаде е на път да стане доминираща представа за света. За съжаление тази представа излиза извън рамките на легитимните пазарни размени и се промъква и в останалите отношения между хората. Процесът се движи от опазаряване на конкретни обществени сфери и ресурси до опазаряване на всички отношения между актьорите. От неповторимост на ресурсите до пълната им разменяемост. Пазарната размяна от средство за решаване на проблема с несамодостатъчността на човека се превръща в негова цел.

Опазаряването означава нарастващо елиминиране на непазарното мислене, на непазарното възприемане на случващото се в живота на актьора и извън него. Отношенията между хората все повече се описват с термини, които са присъщи главно на икономическата им активност – "печалба", "ползи", "загуби", "разходи", "интереси" и т.н. Калкулацията "разходи – ползи" може практически да се свърже с всяко занимание на човека. В крайна сметка всяко действие на човека е насочено към удовлетворяване на някакви негови нужди и това е основният критерий за избора на това действие. Конкретната полезност (съвкупност от ползи) на едно благо е винаги субективно преценено. Ползите от конкретно благо са винаги ползи за конкретен актьор в конкретна ситуация. Не винаги е възможно тези ползи да се превърнат в цената, която актьорът е готов да заплати за тяхното придобиване. Т.е. прехвърлянето на понятието за полза върху понятието за цена представлява *metabasis eis allos genos*.

I. РАЗМЯНАТА КАТО УСЛОВИЕ ЗА СЪВМЕСТЕН ЖИВОТ

Всеки изследовател в областта на обществената проблематика изпитва повече удовлетворение от самия акт на разбиране на отделни социални процеси, отколкото от резултата на това разбиране, подобно на самия акт на хранене, който носи по-голямо удовлетворение от усещането за ситост.

Така, както често казваме, че пътят е целта, бихме могли да кажем, че отговорът е въпросът. И ако изходим от Сократовата максима, че в края на краищата нищо не знаем, бихме продължили с една перифраза на Хайдегер, че същностният фундамент на науката, на познанието е радикалното улавяне и навременност на проблематичността, на необходимостта от поставянето на въпроси и опита да изразим света и живота си в основни и ясни понятия¹.

¹ Heidegger, M.: Gesamtausgabe, Band 61, *Phänomenologische Interpretation zu Aristoteles*, Frankfurt/Main 1994, 35.

Познаването на размяната в обществото предполага отговор поне на две групи въпроси:

Какъв е смисълът на размяната:

1. Е ли размяната някаква последна, крайна цел на човека, или е средство към целта?
2. Защо хората разменят помежду си? Могат ли да живеят заедно без да разменят? Дали те разменят блага помежду си, защото самата размяна има някакъв смисъл, или го правят, за да могат да придадат на живота си някакъв смисъл?
3. Дали размяната се поражда от липсата и излишъка на ресурси, или липсата и излишъкът възникват след размяната.

Какво е отношението размяна – обществен ред

1. Хората разменят блага помежду си, защото светът има ред или защото те задават на света ред чрез размяната. Редът ли е смисъла, който хората искат да постигнат в своя съвместен живот?
2. Дали наред със "Защо?" и "Какво?" при размяната човек си задава и въпроса "Трябва ли?"
3. Дали размяната е изградена върху етиката, или етиката е базирана върху икономическата същност на размяната?
4. Дали размяната е само едно средство за достигане на свобода и справедливост в обществото? Или тя е институционализирана завист, или дори институционализирано маскиран грабеж?
5. Дали чрез размяната хората променят и проверяват своето разбиране за различията помежду си, в т.ч. естетически, етични, религиозни, икономически, политически и др.? Или икономическите различия между тях доминират и предопределят всички останали?

Настоящата студия няма за задача да даде изчерпателен отговор на всички поставени въпроси, но авторката счита, че самото им поставяне е предизвикателство към изкушенията от тази интересна проблематика. Тук, естествено, ще бъде представено едно разбиране за размяната, доколкото без подобно познание не може да бъде обяснено и опазаряването на обществото.

1. Същност на размяната

Размяната може да бъде разбрана в контекста на комуникацията между актьорите. Те разменят помежду си не просто блага (стоки), тъй като последните сами по себе си са безсмислени. Те разменят информация, мнения и оценки за благата, изведени като субективен опит или придобито познание и убеденост.

Както пише Аристотел – без размяна не може да има общество, без равенство няма размяна и без измеримост няма равенство.¹ Размяната е архетип на всички останали взаимодействия между хората.²

Отделният актьор като индивидуалист – по подобие на д-р Фауст – не се удовлетворява единствено като си набави необходимите ресурси за биологично възпроизводство. На него му е присъщо усещането за липси и желание за още нещо. Липсата и желанието, което актьорът изпитва, съдържат неизменно някаква представа за неговото бъдеще. Когато той предприема каквато и да е размяна извън жизнено необходимите му ресурси (сведени до един екзистенц минимум), той винаги разменя права на собственост, които днес има, за несигурността на последствията от онези права на собственост, които ще придобие утре. Само в опита да се превъзмогне липсата и неудовлетвореността чувството за липса и неудовлетвореност става конкретно.

След епохата на Ренесанса хората живеят в един свят, който може да бъде непрекъснато подобряван в резултат на това, че преодоляването на една липса чрез размяна произвежда наново липса и неудовлетвореност.

За да пристъпи към размяна, актьорът трябва да разполага с определен излишък, който се явява липса за удовлетворяването на някаква потребност на други актьори. Осъществяването на размяната е възможно, когато двама актьори са готови да жертват права на собственост върху определи блага, за да придобият права на собственост върху нови такива. Върху това се изгражда разменният процес между хората. От двойното сравняване между жертва (отказ) и потребност възниква и се ражда ценността (ползата, стойността) на разменяемите блага. Обективизирането на ползата "изскача" от размяната и сравненията. То е израз на еквивалента, който не предпоставя размяната, а резултира от нея. По принцип всеки актьор притежава своя специфична пирамида на ценности (ползи), в която в йерархична последователност са подредени ценностите (ползите), които той търси и съобразно които прави своя избор.

Размяната е много повече от даване и получаване на права на собственост. Както пише Зимел – размяната не е събирането на два процеса – на даването и получаването, а е и нещо трето, което възниква, тъй като всеки от двамата актьори едновременно е причина и въздействие за другия.³

Понятието за размяна задължително предполага разменяемост на благата. В случая не става дума толкова за някаква характеристика на едно благо, колкото за способността на актьора да разглежда благата като разменяеми и следователно да осъществява сравнение, равнопоставяне и съизмерване на различни блага.

Посредством представата за разменяемост на благата актьорът сравнява своите собствени съображения за избор на трудова дейност с възможните съображения за избор на такава дейност от другите. Само когато е налице възможността актьорът да размени едно благо, върху което има права на собственост, със субективната полезност, с ползите на това благо за другите, само тогава той е в състояние да

¹ Aristoteles Nikomachische Ethik, 1133b 16ff.

² Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Hg.J. Winckelmann, 1964, 514.

³ Simmel, Georg, 1992: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 74

придаде на това благо определена икономическа стойност, цена, една разменна стойност, което би позволило размененият обект отново да бъде подложен на евентуална последваща размяна. И само тогава възниква усещането, че това благо е част от богатството на актьора.

Богатството, основано на блага, се базира не само върху правата на собственост, които актьорът има върху тях, но и върху факта, че другите желаят по някакъв начин да притежават права на собственост върху същите блага. Богатство, основано върху права на собственост върху блага, е в същото време и обществен знак, белег за власт, сигурност и неравенство. Посредством разменяемостта на благата актьорът има алтернативи, което е равнозначно на по-голяма свобода на избор. Чрез различните видове избор, които прави, актьорът създава своя свят и съответно може да го променя. Той не се чувства задължително обвързан с някакви блага, а има възможността да се откъсне от тях, да се дистанцира и да се обвърже с нови, по-добри блага, които, от своя страна, отново създават възможност за свобода.

Този свят от алтернативи съвсем не е безграничен. Поради субективното познание на актьора и ограничените му познавателни способности – било то заради пространствения капацитет, или заради ограничения времеви ресурс, с който той разполага преди да направи поредния си избор. Това ограничение, от друга страна, се дължи на ограничения капацитет от памет (натрупани спомени, познания) и способността за складиране на знания и опит, които са нужни, за да могат да се оценяват новите блага и възможности за размени. Възможността за нови алтернативи се ограничава, от трета страна, и от съзнаването на обстоятелството, че броят на алтернативите трябва да съответства на броя на необходимите жертви (даването). След подобни рационални премисляния в рамките на тяхната ограниченост актьорът констатира един дефицит, изразяващ се в това, че възможностите могат да бъдат реализирани една след друга във времето – т.е. не всички едновременно. Към това се прибавя и обстоятелството, че времето на актьора е биологично ограничено. Възможност и необходимост се намират помежду си в отношение на зависимост. Едва ли някой може да каже къде е тази граница, имайки предвид интензификацията на самия живот и темпото в днешното време – темпо на поява на все нови и нови алтернативи за размяна.

2. Размяна и власт

За да разберем размяната, трябва да поразсъждаваме и върху властта – независимо от онова, което я поражда – физическа сила, информация, финансови ресурси, възможност за определяне правилата на играта, способности и т.н. Ако актьорът има власт, логично възниква въпросът защо трябва да извършва еквивалентни размени с актьори, които нямат неговата власт.

Изходен пункт на размяната е властовото равенство. Но то не е стабилно състояние. Тъй като у човека има нещо специфично – откъде е дошло, дали от животното в него или от несъгласието му да се подчинява на правила, не е много ясно, но той има желание да преодолее това властово равенство, за да може да заграби (в

най-буквалния смисъл на думата) нещо, пък било то и прикрито под формата на размяна.

Ако властта е най-значимият мотиватор за актьора, тогава е доста интригуващ въпросът как от физически грабеж се е достигнало до размяна? Поведението на човека се определя от инстинкта за самосъхранение, т.е. от собствените му интереси. Чрез това правило за поведение – дори може да се нарече и закон за поведение – всеки е в някаква степен предсказуем и предвидим в поведението си за другите. Собствените интереси лесно се разпознават – най-общо човек се стреми към наслада и удовлетворение и избягване на болка и липси, т.е. всичко, което му позволява да се самосъхрани и възпроизвежда – не само в биологичния смисъл на това понятие, а като носител на различни социални роли.

Самосъхранението е проблем, породен от оскъдността на ресурсите и многообразието на конкуриращи се актьори. С осъзнаването на оскъдността се осъзнава и възниква притежанието или обществено дефинираните права на собственост. Но може да се твърди и обратното, че с възникването на правата за собственост възниква и оскъдността. Онова, върху което актьорът А притежава права на собственост, е оскъден ресурс за актьора Б. Правата на собственост прокарават демаркационната линия между "мое" и "твое". По този начин се прави и първата крачка към конфликта, към кражбата. Именно тази крачка към преобразуване на конфликта е откриването на разменяемостта между "мое" и "твое". Конфликтът може да бъде разрешен посредством размяна, основана на правилата на реципрочността и еквивалентността.

Въпросът е кой определя тези правила. В по-ранни епохи това са били носителите на властта. От размяна, основана върху правила, акцентът върху които се поставя върху наказанието, се преминава към размяна, основана на доверието в правилата. В последствие размяната се превръща в условно поведение, в нещо саморазбиращо се.

От съвместните действия на много актьори се създават обществени норми, правила, ритуали, които чрез ограничаване на полето за свободни действия на актьорите правят възможен един оптимум от свобода за преобладаващата част от тях в рамките на тези ограничения. Свободата се постига чрез ограничаване на свободата. Свобода има само там и тогава, където и когато тя има граници. Именно тези граници стоят в основата на всеки обществен ред.

Кой обаче определя кое правило е правилно и чрез него ще се постигне желаната свобода? Отделният актьор? Държавата? Кой е този, с когото актьорът се състезава за получаване на права на собственост – другите актьори, ресурсите, институциите, начина на мислене, правилата на играта или самият той с неговите желания за размяна? И към какво всъщност се стреми той, когато осъществява размяна – към свобода, към индивидуалност, към щастие, или към власт?

Правилата, правото, законите възникват не от желание за справедливост, а от желание за ред. Този ред на практика олицетворява справедливостта. Именно размяната между хората по определени правила превръща тази съвкупност от хора в общество. Размяната е рационалното средство за подобряване на съвместния живот между хората, за прехода от Робинзон към семейството, към племето, към общ-

ността, към обществото. Не може да не се съгласим с Хайек, според когото само размяната прави възможен съвместния живот между хората. В тази връзка Хайек нарича обществения ред "каталактика", което означава не само размяна, но и "да приемеш някого в обществото" и "от един враг да направиш един приятел"¹

Размяната не премахва насилието в обществото. Тя трансформира силата в друга форма, а именно в конфликт за това кой да налага и какви да бъдат правилата за размяна. Формата на конфликта е винаги сила, насилие, или най-често злоупотреба с правилата за размяна.

II. ОТ РАЗМЯНА КЪМ ОПАЗАРЯВАНЕ

С понятието "опазаряване" (всичко се купува, всичко се продава) се обозначават три взаимно свързани процеса, които протичат едновременно и които характеризират най-фундаменталните промени в отношенията между актьорите, а именно:

1. Разширяване на пазарната размяна и превръщането ѝ в господстващ модел на отношения между актьорите.

2. Доминиране на социалната роля "пазарен актьор" в ролевия ансамбъл на актьора и превръщането ѝ в най-значимата социална роля, определяща идентичността на човека.

3. Превръщане на разменяемостта на актьора в основна негова характеристика.

Пазарната размяна² характеризира едно отношение между две страни (актьори), породено от желанието за размяна на блага, едното от които задължително е пари. Разширяването на пазарните размени може да се оцени като нещо позитивно, доколкото при тях е налице доброволност, равнопоставеност на актьорите и възможност всеки да придобие ползите, които търси. Пазарната размяна е взаимноизгодна. Без принуда. Без насилие. Преференциите на актьорите са причината за осъществяването от тях избори на размяна. Все повече свои нужди от блага актьорите удовлетворяват по пътя на пазарната размяна, но тук вече не става въпрос за удовлетворяване на нужди, а на нужди, съобразно тяхната цена! Разширяването на пазарните размени би трябвало да означава повече ползи за пазарните актьори, по-малко насилие, по-малко сила, по-малко принуда. Това разширение е израз на две едновременно протичащи и взаимно свързани тенденции – едната е субективна: все по-нарастващата ориентация в поведението на актьора към постигане на собствения интерес, а другата е систематична – все по-ожесточената конкуренция между хората във всички сфери на обществения живот.

1. Исторически причини за опазаряването на обществото

Тенденцията към опазаряване на съвместния живот не е нова. Развитието на капиталистическия начин на производство започна с опазаряване на пространството и

¹ Gerhard Radnitzky: "Die ungeplante Gesellschaft", www.hayek.de/framme/radnitzky2.html, s.7

² Същността на пазарната размяна е подробно описана от авторката в книгата "Пазарния ред", Издание на УНСС, Университетско издателство "Стопанство", 2002 г.

материално-веществения свят на човека (все повече ресурси се превръщат в предмет на пазарна размяна).

От Монтескьо, през Кондорсе и Дейвид Хюм до Адам Смит през XVIII век на пазарните размени се приписва едно умиротворяващо (пацифистично) и цивилизационно въздействие върху социалните общувания. Институцията на пазара получава ключова роля при производството и увеличаването на общественото благосъстояние. Съобразно това разбиране модерният пазар (пазарните размени) създават един страничен продукт, а именно – хабитуса на рационално действащия и ориентиран към собствените си ползи индивид, който усмирява своите нерационални страсти и инстинкти.

В исторически план може да се види как пазарната размяна след XVIII век се превръща от малки, локално значими размени на ограничени ресурси в организационен принцип на света и как затворените икономически общности се разпадат, за да се интегрират в едно гигантско обществено разделение на труда.

Движещата сила на този процес е принципът на свободната и неограничена размяна между отделните актьори. Когато хората са проумели, че могат да гарантират своето благосъстояние и възпроизводство чрез размяната и по този начин оптимално да удовлетворят своите нужди, тогава е станало видно, че те биха могли да бъдат реални участници в размените, ако предлаганите от тях блага са достатъчно атрактивни в условията на конкуренция – т.е. в условията на множество алтернативи за избор. Така всеки един от актьорите е подложен на конкурентен натиск да се съобразява с нуждите на другите и по този начин да допринася за постигането на общо благосъстояние. При това зад привидно ориентирания към удовлетворяване нуждите на другите интерес на актьора се крие един чисто егоистичен мотив. На едно по-скоро философско равнище това би могло да породри критика, тъй като в разменния процес другите се разглеждат повече като средство за постигане на егоистичните цели на актьора и по този начин – те, другите – биват инструментализирани.

За наличието на подобни критики през XIX век допринасят и социалистическите идеи и движения, които пропагандират един модел на поведение в обществото, при който на мястото на егоизма и конкуренцията се поставят ценности като "солидарност" и "общо съзнание". Особено значима в това отношение е критиката, че солидарното поведение при размяна и конкуренция създава неравно и неприемливо от всички разпределение на богатата.

Налагането на пазарните размени се основава на факта, че пазарният актьор апелира единствено към собствените интереси на партньора, като извежда на преден план своите предимства (в т.ч. предимствата на предлаганите от него блага) – обстоятелство, което чрез рекламата намира своето най-пълно потвърждение.

Превъзходството на пазарната размяна се отчита и в стимулиращите механизми, свързани с нея. Това, че размяната като правило подобрява позициите на партньорите, е вън от съмнение. Човек се води от собствените си нужди, които той най-добре познава, и осъществява размени само в случаите, в които може да получи предимство в резултат на тези размени. Това в отделни ситуации може и да не се случи, например, когато актьорът е останал излъган от размяната, или получените ползи са били по-малки от очакваното.

През последните десетилетия опазаряването на обществото има своите причини – първо, в новите потребности, възникващи от технологичните иновации (свързани преди всичко с възможността за електронна пазарна размяна), както и с глобалната и регионалната интеграция между пазарните актьори и възможността за нови пазарни размени. Успоредно с това се променя и отношението между политиката и пазара. Институционалните интерфейси между политиката и пазара са предмет на политически решения. Пазарните отношения и свързаната с тях конкурентна логика проникват в държавната йерархия и довеждат до образуването на квази пазари и на нови инструменти за регулиране. Резултатът от това най-често са нови закони и въвеждането на нови регулаторни инструменти. Парадигмата на пазара се оказва единственият кламер, който свързва тези доста различни паралелни процеси.

За "опазряването" на обществото допринесоха и някои политико-идеологически фактори. С кризата на кейнсианството и със започналия в началото на 80-те години на миналия век бум на неолиберализма започна и един продължителен процес на дерегулиране и отдръпване на държавата от редица сфери на обществен живот. Неолибералната пазарна парадигма, която започва своето развитие в САЩ и Великобритания, завладя света и оцвети политиката на на почти целия партиен спектър и дори на правителствата на слабо развитите страни. В същото време обаче стана ясно, че разширяването на пазарните размени и особено приватизацията на инфраструктурните монополи постави нови задачи пред политическата регулация на пазара. Отношенията между политиката и пазара започнаха да се усложняват.

Диаметрално противоположните представи за отношенията между политика и пазар се изграждат върху различни методологически предпоставки. Адам Смит извежда на преден план ролята на "невидимата ръка", изразяваща се в това, че актьорите, преследвайки своя интерес от нарастване на благосъстоянието си, довеждат до специализация, разделение на труда, пазарна размяна и благосъстояние като естествена тенденция на историческото развитие. Факт е, че в човешката история се откриват многообразни форми на размяна, които не се регулират с механизмите на пазарната размяна. Всъщност пазарът не е възможен без видимата ръка на политическите интервенции. Актьорите действат като социални същества, а не просто като изолирани пазарни актьори. В крайна сметка са налице граници на собствения интерес на актьорите, които са културално обусловени и специфични за различните общества.

Опазряването на обществото поставя по нов начин въпроса за необходимите пазарни правила, които могат да доведат до достигане на желаното състояние на благосъстояние на обществото. Това е труден изобщо за отговор въпрос и съответно съвсем не предполага еднозначен отговор. За либералните икономисти е достатъчно да има не повече от един правов ред и ограничена намеса на държавата като регулатор на процесите по решаване на проблемите с оскъдността на ресурсите. За всичко останало ще се погрижи невидимата ръка на пазара. Конкурентните цени, които регулират търсенето и предлагането, са неличен и неполитически регулатор на обществото. Абсолютно саморегулиращ се пазар е невъзможен. Причината за това е, че пазарът колкото повече се откъсва от своята социалност – като решение на проблема за оскъдността, по начин, по който да не доведе до разпад на обществото.

вото, толкова повече се приближава до онова състояние на утопия, познато в теорията като свободна конкуренция. Откъсването от тази социалност по неизбежност предизвиква политическа съпротива, която може да разруши самия пазар. Но за да се запази тази социалност, пазарът се нуждае от правова държава и ниски данъци. На дневен ред се поставя въпросът за адекватния обществен ред и политическа демокрация, намираща израз най-вече в обществения консенсус за начина, по който в обществото ще се разрешава проблемът с оскъдността на ресурсите.

Една от централните тези на либерализма е, че когато всеки актьор мисли за себе си, на практика той мисли за всички. Казано по друг начин, ако някой не мисли за себе си, той със сигурност е забравен от другите.

Когато един актьор създава определен блага с цел размяна, той неминуемо мисли за другите – за това от какви блага те се нуждаят, какви качества трябва да имат тези блага, за да бъдат желани от тях. Не бива обаче да се създават илюзии, че тази мисъл за другите е неегоистична, тъкмо напротив – чрез калкулираната грижа за другите отделният актьор се стреми да постигне максимизация на търсените от него ползи. По този начин всеки се нуждае да мисли за другите, но основно в качеството им на пазарни актьори. При това останалите му социални роли са без значение. По този начин опазаряването на обществото издига на своеобразен пиедестал социалната роля на "пазарния актьор" с всички произтичащи от това последствия върху жизнения свят както на отделния индивид, така и на обществото като цяло.

2. Опазряването като господство на икономическия принцип на мислене

Извършвайки пазарни размени, актьорът се абстрахира от конкретни ценности, от конкретни личности, от конкретни блага, с една дума – от конкретния разменяем свят. Абстрахирането не означава единствено, че актьорът редуцира благата на основата на определена информация, позволяваща му да познае тяхната еднаквост, подобие и различие и по този начин да ги отграничи. Абстрахирането означава още, че актьорът редуцира самия себе си на основата на това или до това, което е важно за него. Понякога с неясното осъзнаване на опасността, че той се редуцира до един неизбежен, необходим, полезен член на пазарната игра.

Изходен пункт за размяната е желанието за нещо, нуждата от някакви ползи. Това желание трябва да се помести някъде между рационалността и инстинкта, между влечението и нагона. Желанието поражда целта за притежаване. За да притежаваш, трябва да участваш в пазарна размяна.

Икономическият принцип като начин на мислене съвсем не се свежда до решението за избор на пазарна размяна, а по-скоро играе ролята на помощно средство, което подпомага този избор. Пазарният актьор прилага икономическия принцип и като елемент от своите познания и способности за преценка между "дадено" и "придобито". Той прави тези разчети в едно състояние на напрежение между различни стилове на живот, които разпознава и в които иска да бъде припознат, от една страна, и дейностните си цели, от друга. В икономическия принцип се съдържа един постоянен стремеж към новото, към нови възможности за избор, които позволяват

нарастването на диференциацията между минимума от даденото (входа) и максимума от удоволствието или ползите, (изхода) от разменното отношение.

През модерността институцията на пазара се дефинира първоначално чрез особената структура на социалните отношения между пазарните актьори. Основната характеристика на тези отношения е свобода и равнопоставеност. Пазарните размени имат за предпоставка доброволното съгласие между актьорите, безотносително на това какви са ресурсите на размяна, достатъчно е единият от тях да са пари.

Формално погледнато, свободната пазарна размяна е една икономически целеориентирана връзка, която е ограничена в рамките на онези интереси, които служат на трансфера между "дадено" и "получено". Пазарната размяна е изпълнила своята цел, когато "даденото" и "полученото" сменят своите притежатели.

Пазарната размяна се отличава радикално от разменния модус на социалната реципрочност, която е характерна за отношенията между роднини, съседи и приятели. Социалната реципрочност се основава на специфични правила, които определят отношенията преди всичко между роднини, съседи и приятели. При това нормите на размяна се изграждат върху ежедневно установения и традиционен морален кодекс, който гарантира доверието и благонадеждността между партньорите. Това доверие е постигнато чрез една трайна и стабилна общност, която апелира към свързаност на актьора с нея. Става дума за лична свързаност на актьорите. Нещо, което е чуждо за пазарната размяна. Тази идентичност с общността – характерна за реципрочната размяна, която Фердинанд Тьонис определя като "отношения на телата", не може да се наблюдава при пазарната размяна.

На този фон освободената, еманципирана страна на функционалната пазарна размяна се състои в "голия интерес", който прави възможно едно разсъдливо, трезво преценяване на различните алтернативи за размяна.

Икономическият принцип прави видими последствията от алтернативите за избор на блага, партъори, житейски цели и начин на живот. Например един актьор би искал да бъде художник, но той си дава ясна сметка, че бидейки художник, няма да може да си осигури необходимия финансов ресурс, за да участва в желаните от него пазарни размени. Затова той превръща рисуването в хоби и извършва тази дейност за удоволствие. За да може да упражнява това хоби, обаче, той трябва да е зает с друга, задължително трудова дейност, която да му даде възможност да се възпроизвежда. Т.е. без отчитането на икономическия принцип, без извършването на такава калкулация "дадено – придобито" под формата на най-вече на права на собственост върху парични средства, актьорът не може да постигне други свои цели.

Всички средства в един момент могат да се превърнат в самоцел на актьора, в т.ч и икономическия принцип. Възможно е актьорът да достигне до икономическо, пазарно мислене, при което цялото му поведение да е насочено само и единствено към максимизиране на желаните ползи.¹ И то в посока увеличаване на стойността

¹ Ползата е причината, поради която един ресурс бива предпочитан пред останалите за размяна. Няма ли полза, няма цена, няма ли цена, няма размяна. В теорията на познанието понятието за полза, ценност служи като обозначение на това, което актьорът по пътя на дистанцията, мисленето и желанието извежда от действителността и което счита за себе си като желано и нужно. Ползите са по-скоро преценки. В рамките на етиката понятието за ценност, полза се използва, за да се фиксира едно

на тези ползи. Например един актьор си купува една къща, не толкова и не само защото иска да живее в нея, но и защото се надява в бъдеще цената на тази къща да се повиши и той да я замени за нещо друго. Може би най-избистреният пример в това отношение е участието на фондовата борса и закупуването на ценни книжа. Размяната днес се интерпретира като правно регулиран метод за преминаване на правата на собственост от един актьор към друг и като алтернатива на заграбването, кражбата. Въпреки, че понякога размяната може да наподобява грабеж от гледната точка на това кой определя стойността на ресурса и еквивалентността на размяната.¹

Институцията на пазара е един гъвкав, успешен и динамичен регулаторен механизъм, който допринася за рационализацията и диференциацията на разделението на труда и създадените на основата на това разделение блага. Парите фокусират необозримата пълнота на информацията, свързана с пазарните размени (актьори, блага) върху един удобен за приложение количествен информационен индикатор, върху един и същи мащаб на стойността, който намира израз в цената и се систематизира в плащанията.

Цените сигнализират недвусмислено за продаваемостта на едно благо срещу определено количество пари и информират всички пазарни актьори за оскъдността на това благо. Простият, ясен език на парите улеснява точното пресмятане на даденото и придобитото, дори и при по дълги вериги на пазарни размени между анонимни актьори. Освен това парите правят възможни сравненията между качествено нееднородни блага. По този начин стават възможни размените между непознати актьори, тъй като кодът на парите е достатъчно добре познат и еднозначно разчитан. С други думи редуцията на пазарните размени до голата цена е условие за тяхната генерализация и универсализация. Парите сигнализират за разменяемостта на богатата и тяхното най-важно качество е разменяемостта им срещу права на собственост върху желани блага.

Една пазарна размяна е толкова по-неатрактивна и неизбираема от актьорите, колкото повече е безпокойството, че насрещното благо ще бъде незадоволително, недостатъчно или дори ще бъде откраднато веднага след като е получено. Тъй като актьорите не могат напълно да се доверят на честността и благонадеждността на партньорите си, става неизбежно създаването на подходящи институционални механизми за защита. Без тях в едно общество, което се регулира от собствените нужди и изгоди, биха съществували предпоставки за измами и кражби. Ето защо всяко

идеално състояние, В естетиката понятието се свързва с красивото. В макроикономиката ползата, ценността и цената често се считат за едно и също нещо и служат като мащаб за производството и алокацията на оскъдни ресурси, а също и при размяната, а оттам и за оценка на разпределението на богатството. В микроикономиката ползата е един модел на предпочитания, една преценка в смисъла на желано. В крайна сметка понятието за полза, ценност винаги се свързва с едно релативно и абсолютно нормиране на нещо, което трябва да се направи, с един стандарт, образец или мащаб, към който актьорът в своите действия се ориентира. Ползата, възникнала от едно отношение, релация, възплъщава една релация и допринася за осъществяването на една релация.

¹ Актьорът възприема определени пазарни размени като "грабеж", когато не е достатъчно убеден в еквивалентността на размяната – напр. при размяната с Топлофикация, ВиК и други монополни пазарни субекти.

общество се нуждае от изграждането на механизми, които да гарантират защитата на правата на собственост и договорите. Това е толкова по-важно, колкото по-силен е стимулът да се избегнат тези механизми.

Във всички модерни държави частните права за собственост и договорите официално са защитени. По този начин се гарантира, че всеки ще има една и съща защита. Това отговаря на основното правило за равенство пред закона и едновременно с това гарантира благонадеждността на размяната. Освен това една публична, държавна защита е значително по-евтина, отколкото ако всеки актьор сам би трябвало да поеме грижата за своята сигурност. Това се дължи на факта, че защитата на правата на собственост и договорите изисква фиксирани разходи, които при индивидуална защита ще трябва да бъдат поети от всеки актьор поотделно. В зависимост от обхвата и въздействието на държавната защита индивидуалните актьори инвестират също в подходящи защитни мерки срещу кражби и измами.

3. Опазаряването като "игра на увеличението"

Една игра, една съвместност функционира само, когато участниците в нея играят по едни и същи правила, когато е налице обща система за ориентация на участниците и едновременно с това консенсус за целите, които могат да постигнат с тази игра. Например при шаха съществуват правила за допустимите движения на отделните фигури, като целта на играчите е да поставят в мат царя. Системата за ориентация е една шахматна дъска разделена на 64 бели и черни квадрати. При пазарната игра тези неща, макар и модифицирани, също са налице.

При пазарната игра целта е ясно определена – постигане на максимално удовлетворяване на интересите на по-голямата част от участниците в пазарните размени. Актьорът се стреми да се постигне нещо "в повече" от това, което вече има, не повече от другия, а повече от това, което има, защото онова, което го кара да участва в тази игра, е осъзнатият недостиг, липсата. В една най-обща форма целта на участниците в играта е да постигнат едно субективно "повече", независимо дали става дума за удоволствие, наслада, благосъстояние, информация, знание, социални контакти. Изразено по друг начин, желанието за пазарни размени е лекарство против болестта на недостига, на несигурността, на застоя, на бездействието, на скуката и отегчението.

За пазарния актьор смисълът на размяната е да получи повече ползи отколкото е имал. Понякога се използва и понятието "печалба", то е по-широко разпространено в ежедневието от понятието "ползи". Какво всъщност представлява печалбата? От една страна, тя е количествено измерение на разликата между даденото и придобитото. Една абстрактна, обективирана принадлежна стойност, измерена с мащаба на парите. Но, от друга страна, печалбата е и една субективна принадлежна стойност, разлика между ползите преди и след размяната.

Затова пазарната игра е игра на увеличението – всички участници в нея се стремят да увеличат ползите си. Разбира се тук възможността за фигури (по аналогия на шахматните фигури) е неограничена, тъй като участниците играят с множество блага, предлагани за пазарна размяна.

Условие за участие в играта е притежаването на права на собственост върху блага (фигури). Правата на собственост индивидуализират участниците в играта и правят възможна диференциацията между "мое" и "твое". В началото на играта актьорите започват да сравняват помежду си правата на собственост, които притежават. И критерият за това сравняване е "онова в повече", субективната преценка за "нещо в повече", което се открива в правата на собственост върху чуждите блага. Ако един актьор желае правата на собственост на друг актьор повече от своите собствени, то у него се появява желание за размяна, зад което стои стремежът към увеличаване на ползите.

Субективните предпоставки за участие в играта могат да се представят под формата на някакво чувство, усещане за недостиг, стремеж, осъзнаване на някаква нужда, независимо дали става дума за нужда от материално благо, от услуга, от социален контакт, от удоволствие. Трудно може категорично да се установи дали тези чувства и стремежи са налице първоначално, или познанието за съществуването на някакво благо (което се открива при някой от останалите участници в играта) отключва нуждата от него.

Желанието като причина за размяната е неограничено заради всеобщата разменяемост на благата и на онова, което е необходимо на човека, за да се възпроизведе, както и заради желанието за "повече и повече". Но желанието неизбежно се съпровожда и с отказ. И ако желанието е една единица, то отказът е двоен. От една страна, пазарният актьор желае нещо конкретно, някакво определено благо. От друга страна, той е наясно, че за да придобие права на собственост върху това желано благо ще трябва да се раздели с някакво благо, с права на собственост, които вече притежава, и този отказ все пак е някакво препятствие пред желанието. Актьорът знае, че ако той придобие права на собственост върху конкретен обект, то той на практика се отказва от придобиването на права на собственост върху останалите блага. И ако първият отказ – отказът от права на собственост върху конкретен обект – напр. пари, е конкретен, рационално осъзнат отказ, то другият отказ е абстрактен и почти неограничен (отказ от целия останал свят на възможни блага). И ако първият отказ носи на актьора удовлетворение, наслада (защото се придобива нещо по-желано), то вторият може да намери израз в недоволство, объркване и/или въздържане от размяна.

Ресурсите на пазарния актьор, с които той участва в играта, са ограничени – всеки притежава ограничени права на собственост. Тази ограниченост означава, че по пътя на сравнението той трябва да избере кое свое желание чрез кои ресурси би могъл да удовлетвори. Този избор на повърхността може да се определи като жертва на ресурси срещу осъществяване на желания, зад които стои отказът от възможните други опции, което пък поражда напрежение между желание, удоволствие и отказ. И фактът, че все повече блага стават предмет на размяна, означава, че нараства и броят на благата, от които актьорът трябва да се откаже. Тъй като той разполага с права на собственост върху все повече и повече разменяеми блага, но живее в едно ограничено пространство и време, се стига до следния парадокс – колкото повече има един актьор, от все повече трябва да се отказва.

Успоредно със субективните предпоставки за участие в пазарната игра – като желание, жертва, отказ, удоволствие и ползи, са налице и обективни условия, които са свързани със самите блага за размяна, които, от своя страна, повлияват и пораждаат субективните условия. Става дума за потенциалната полезност и желаност на един ресурс. Обективното предлагане търси своето субективно търсене.

Един обективен фактор, който определя мащаба на желанието, е оскъдността на ресурсите (има се предвид институционализирана оскъдност като резултат от институцията "права на собственост"). Наред с оскъдността на ресурсите – при цялото изобилие, което може да се наблюдава – актьорът се конфронтира с два други типа оскъдност: от една страна е оскъдността на разполагаемите от него права на собственост, които може да пожертвува за придобиването на нови такива. От друга страна е институционалната оскъдност под формата на ограничено количество пари, намиращи се в обръщение.

Тези два вида оскъдности очертават границите на възможното увеличение, което може да се постигне от всеки участник в играта, в случая, от всеки пазарен актьор.

4. Опазряване и морал

При пазарните размени моралът се реализира не посредством индивидуалните мотивации на пазарните актьори, а чрез съществуващия пазарен ред и чрез поддържането на правилата, които конституират този ред и тяхното спазване. Т.е. моралът не се поддържа чрез апели и лозунги, а чрез легитимни институционализирани правила. Пазарните размени се осъществяват върху принципите на еквивалентността и реципрочността, т.е.: подобните, еднаквите, равните се третират по еднакъв начин. С други думи правилата са валидни за всички.

Чрез пазарната размяната актьорът излиза от своята автархия, от зависимостта си от малко на брой обекти и субекти и от своя собствен морален свят. Той става участник в една голяма, световна пазарна игра, която неизбежно включва и зависимост от повече на брой обекти и субекти и нови правила. Многото актьори със своите различни интереси водят до възникването на напрежения и конфликти. За да могат тези напрежения да бъдат снети и да не действат разрушително върху обществото, същите се институционализират, т.е. създават се определени правила, които да регулират разрешаването на тези конфликти. Тези правила, напр. правилата на конкуренцията, се опитват да ограничат властта на силните пазарни актьори при определяне на еквивалентността на размяната. Именно тези напрежения и правилата за тяхното преодоляване са движещата сила на културния процес на промяната на едно общество. На практика институционализирането на напреженията и самото създаване на обществото става на следния принцип: задължителните жертви, които правят актьорите, като например отчитане властта на трети лица, жертване на индивидуална свобода, подчинение и др., се полагат пред олтара на обществените цели, разбирали като осигуряване на всеки актьор на един по-добър живот в съвместността.

Паралелно с напреженията между отделните актьори възникват и напрежения между отделния актьор и обществото. Както пише Зимел, "онази абстракция на

размяната от отделни разменни актове и нейното превъплъщение в едно особено образувание (в лицето на пазарната размяна) може да се появи само тогава, когато размяната се превърне в нещо повече от едни частен откъснат разменен процес между двама актьори. В момента, в който натуралната размяна се заменя с парична, между двамата актьора се появява една трета инстанция: а именно социалната съвместност, която е решила какви ресурси биха могли да се разменят срещу пари.¹ Кое то само по себе си не е чисто рационален, икономически, но е и морален проблем.

Моралните правила свързват ориентациите на актьора към бъдещето, към целта и последствията от пазарните размени с онези негови ориентации, насочени към настоящото му настроение, наслада, желание и дори лакомия.

Проблемът за пазарната размяна и морала е сводим до полярността между равенството и свободата. И двете са високо етични цели, които обаче в своите екстремни форми се изключват. Пазарният ред, най-вече чрез конкуренцията, се опитва да намери един компромис между равенството и свободата. Конкуренцията е един дейностен принцип на индивидуалността и свободата на актьора, доколкото последният се опитва да реализира своите интереси в и чрез пазарната игра. Това противостои на принципа на абсолютното равенство между актьорите. Равенството не може да бъде нищо повече от равенство пред правилата. Валидността на правилата за всички, което означава ограничаване на свободата за всички, води до появата на една друга свобода, която поражда ситуацията "win-win"

Актьорът губи част от своята свобода за действия, за избори за размяна, когато трябва да се подчинява на определени норми. Размяната е промяна по правилата. След като хората живеят заедно, в някакви съвместности, това предполага, че действията и последствията от тези действия на всеки един трябва в някаква степен да бъдат предвидими. Това е израз на отношенията на реципрочност между хората, а реципрочността е основната морална норма на съвместността. Реципрочността като очакване, като предсказуемост може да се нарече и доверие, а то при всички случаи е и морална норма.

Предсказуемостта може да се случи само там и тогава, където и когато актьорите имат еднакви мащаби, т.е. готови са да се подчинят на правила и предписания, с други думи на норми. Това с особена сила важи за онези обществени игри (пазарната е една от тях), в която участвуват много актьори и ресурси. Абсолютно свободен е само неучастникът, наблюдателят на играта, но не и участникът в нея. Нормирането започва с мисълта за правата за собственост, при което тези права без възможност за разменяемост нямат смисъл. По-нататък нормирането засяга самата размяна (процесуално нормиране), за да достигне до предсказуемостта на самата размяна. Нормирането по отношение на ресурсите за размяна неизбежно върви ръка за ръка със сравнението. Всички ресурси, които актьорите познават и са възможни за размяна, биват сравнявани. Без сравнение е невъзможно и познанието им.

Как функционират реципрочността и еквивалентността при положение, че хората са различни и имат различни ценности и ориентации? Реципрочността, т.е. подчинеността на правила поведение на хората, е идея на всички институции. Реципроч-

¹ Simmel, Georg, 1992: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 213

ността прави възможна съвместността и обществото и едновременно с това е зависима от господстващите морални представи в обществото. Реципрочността се случва само тогава, когато са налице широко споделени от обществото еквивалентности. Чрез тях се постига предсказуемост и сигурност в разменните процеси.

Когато говорим за реципрочност и еквивалентност не става дума за равенство и справедливост и по-специално за социална справедливост, тъй като последната е винаги субективна преценка. Реципрочността се нуждае от еквивалентност и еквивалентността се нуждае от реципрочност. Актьорът оценява в степеня, в която сравнява, или може да оценява, защото може да сравнява. Посредством сравненията се раждат различията, както и еднаквостите в смисъла на еквивалентностите. И за да могат да се сравняват много блага, е необходим един критерий, един мащаб, една величина за еквивалентност, който да функционира като норма, който да се признае и да се утвърди като норма, да стане част от обществената ценностна система и до голяма степен да определя начина на живот на актьорите.

Еквивалентността е морално правило, създадено от актьорите, чийто резултат се обективира чрез преценките за размяна (кое да дадем и кое да получим). Размяната е израз на културалната идея на правилото за еквивалентност. Върховното правило е така нареченото "златно правило", формулирало юридически като "do ut des".

Реципрочността се нуждае от паритет: реципрочността в смисъла на взаимност на една честна еквивалентност може да се случи само между равни актьори. Едно обективно и субективно почувствувано, възприето равенство е по-скоро изключение, отколкото правило. Правилото е принцип на индивидуалността, т.е. на неравенството. Това неравенство често се нарича власт. Т.е. реципрочността обособява, изолира в някаква общност онези, при които не възниква паритет, които нямат равните способности или ресурси и поради това не могат да бъдат партньори при една билатерална размяна. Те изпадат в положението или да останат извън играта, или да се подчинят на условията на размяната, поставени от по-силните. Или трябва да се обединят с някои по-силни, или пък с много на брой слаби като тях актьори, за да постигнат желания паритет.

Начинът, по който пазарът, икономиката и моралът се свързват, е въпрос на конструкция, който до днес нито теоретично, нито на практика е решен убедително. Може би причина за това е ограничената рационалност на човека, който не е в състояние да овладее този свят, подобно на *maitre et professeur* (Декарт). А може би и поради факта, че човек не разполага и с достатъчно време за това. И времето, и парите са оскъден ресурс. И това може да звучи парадоксално, тъй като времето не е оскъдно, защото отминава, а парите не са оскъдни, защото се изразходват. Сами по себе си и двете са безкрайни величини. Те са оскъдни само и единствено от гледната точка на отделния актьор.

5. Опазяване на жизнения свят на човека

В икономическите теории се отделя недостатъчно място на културното значение на пазарната институция, т.е. на значението ѝ за цялото общество, а не само за неговата икономика. В същото време обаче пазарът е изключителен социализиращ фак-

тор. Един социологически анализ отива отвъд обяснението и анализа как функционира институцията на пазара. Отвъд това означава да се види културното значение на пазара, напълно в традициите на Вебер, и да се тематизират пазарните размени не само в икономически контекст, но и в рамките на целия жизнен свят на актьора в обществото.

Ако с термина "опазаряване" опишем цялостната разменна дейност на човека, то тогава неговият живот става монотематичен. Една единствена тема става най-важна в живота му, а именно – как да придобие права на собственост върху паричен ресурс, за да може да участва в желаните от него пазарни размени?

Придобиването на права на собственост върху паричен ресурс се превръща в *large dicta*, т.е. във форматиране на човешкия живот. *"Правото на живот – пише Айн Ранд – е източник на всички права – а правото на собственост е тяхното единствено приложение. Без права на собственост никакви други права не биха били възможни. Тъй като човек трябва да поддържа живота си посредством своя труд, ако няма право върху продукта на този труд, той не разполага със средства да поддържа живота си.....Правото на собственост е право на действие: то не е право на обект, а на действие и на последствията от производството или придобиването на този обект. То не е гаранция, че даден човек ще придобие някаква собственост, а само гаранция, че ще я притежава, ако я придобие.....Правото на собственост означава, че човек има право да предприема икономически действия, необходими за придобиването на собственост, на нейното използване и за разпореждането с нея; то не означава, че другите трябва да му дадат собственост"*.¹

Опазаряването означава, че най-значимата социална роля на отделния човек е ролята му на "пазарен актьор" и най-важната игра в обществото, в която той иска да участва, е пазарната. Най-силният му стремеж е как да заеме ролята на "пазарен актьор", какви действия да предприеме, за да участва в пазарната игра. Подстъпите към пазарната игра са описани от Алвин и Хайди Тофлър по следния брилянтен начин:

"За да влязат в паричната икономика, хората е трябвало да преминат през т.нар. "седем порти към парите"...

Порта номер едно: *Създайте нещо, което можете да продадете. Отгледайте повече жито, отколкото ще изядете. Нарисувайте портрет. Изработете чифт сандали. Намерете купувач и вие ще влезете.*

Порта номер две: *Намерете си работа. Трудете се. Получавайте възнаграждение за своя труд. Вие сте в паричната система. Така ставате част от видимата икономика.*

Порта номер три: *Получете наследство. Ако вашите родители или чичо ви Франк ви завещае пари, тази врата ще се отвори широко. По този начин ще влезете в системата. Може никога да не ви се наложи да си търсите работа.*

Порта номер четири: *Сдобийте се с дар. Някой – който и да било – може да ви даде пари или нещо, което да превърнете в пари. След като разполагате с него, независимо от формата му, вие също сте вътре.*

¹ Айн Ранд "Капитализмът непознатият идеал", Изд. "Изток-Запад", 2006 г., стр. 392-396

Порта номер пет: Оженете се (Или се оженете повторно). Подберете си спътник в живота, който вече е влязъл през една от тези порти и вие ще споделите неговите или нейните пари. По този начин също ще минете през портата.

Порта номер шест: Включете се в социална програма. Макар и неохотно, парите могат да ви бъдат предоставени от държавата. Сумата може да е мизерна, но независимо от това вие също сте в паричната система.

Порта номер седем: Откраднете. Най-сетне винаги може да се възползвате от кражбата – първото упование на престъпника и последната надежда на окаения бедняк.

Разбира се, има и други варианти – рушвети, случайно намиране на пари и др. Но изброените седем порти са главните, през които в течение на векове човечеството е влизало в паричната система.¹

Пазарът пронизва целия живот на отделния човек. Той живее в условията на невидимата власт на пазара, на неговите правила, движен от максимата – по-евтино да купува и по-скъпо да продава. Постепенно осъзнава, че придобиването и акумулирането на права на собственост е едно от най-значимите неща в живота му. Достига до убийственото разбиране, че той е това, или в най-добрия случай, е огледало, отражение на правата на собственост, които притежава. Представите на човека за начина, по който функционира светът, в който живее, се основава предимно на онова, което може да се разглежда като квазиприродна принуда, а именно – размяна на блага.²

Опазаряването редуцира жизнените практики на човека до пазара и до оценяването на всичко, което прави чрез парите. На парите е присъщ един модус на определеност, който прави възможно да се оцени почти цялото многообразие от блага, необходими за възпроизводството на човека, включително и самия той. Парите са едни и същи, независимо от това какво се купува с тях и посредством които се преодоляват особеностите на благата.

При пазарната размяна парите са символ на възможността да се участва в множество други размени, т.е. парите са стока, ресурс, разменено средство, което не е просто стока или ресурс, а сумата от всички възможни ресурси. Чрез тях се преодолява необходимата субективна връзка или познанството между разменящите си актьори в условията на една натурална размяна и се заменя с принципа на относителността и реципрочността. Това неизбежно води до възникването на норми и правила, чрез които да се изравняват и сравняват отделните размени.

Чрез парите като значителен двигател на желанието в пазарната игра влиза и завистта. Другите са конкуренти, не само партньори. Другият има права на собственост, които аз нямам, но теоретично бих могъл да имам. И което аз, защото другият го има, също бих искал да притежавам. Появява се завистта било под формата – "аз нямам, значи и другите не трябва да имат", или под формата, "другият го има, аз ще се постарая също да го имам". Чрез парите обективното отношение между хората

¹ Алвин и Хайди Тофлър, "Революционното богатство", Изд. "Обсидиан", 2007 г., 217-218

² Jeremy Rifkin, Access. Das Verschwinden des Eigentums. Warum wir weniger besitzen und mehr ausgeben werden, Frankfurt/New York (Campus) 2000, 9

се определя не вече от отделния ресурс, който е предмет на размяна, а от разменяемостта на всички ресурси, необходими за социалното възпроизводство на актьора.

Парите преодоляват различията в ситуации, блага и хора и поради това не е пресилено да се каже, че те са най-рафинираният модус на абстракция, създаден в резултат на съвместния живот на хората.

Пазарният актьор, който иска да изгради стратегия за своите действия и поведение, е принуден да мисли основно в термините на калкулацията – "ползи – разходи", при неизбежното отчитане на тяхната парична стойност (цена).

Разбирането на пазарните размени, на случващото се на пазара, е основа и за разбирането на обществото и света, както и за управлението на собствения живот на актьора. Последното означава, че, познавайки правилата на пазарната игра, пазарният актьор придобива способности да прецени собствените си възможности, пазарни шансове, пазарна цена и да предприеме съответните действия, които биха довели до реализирането на преследваните от него интереси.

Опазването не оставя почти никакво човешко действие, което да не бъде подложено на калкулация. Актьорът оценява собствения си живот и този на другите през призмата на ползите и разходите. (Извън подобна преценка може би остава единствено любовта). Като че ли животът е поместен в два свята – единият свят на личните взаимоотношения, сведени главно до любов и приятелство, и другият – светът на парите, на калкулацията, на сметката, на купувачи и продавачи, които чрез това търсят да максимизират желаните от тях ползи. Вторият свят е доста по-голям от първия. Поради тази причина човек се принуждава да планира различните аспекти от живота си на основата на една икономическа матрица, където всички блага и актьори се пресмятат през призмата на "ползи – разходи", "печалби – загуби". И този процес не може да не ни плаши, тъй като не оставя място за непазарни ценности и интереси. Човекът е отдаден изцяло на самия себе си. Другите той възприема в най-добрия случай или като полезни партньори за пазарни размени, или в най-лошия случай – като опасни и враждебни конкуренти: "...като, че по същество човек е парата и нищо друго освен парата; нещо, което, както хиляди белези сочат, човешкият род смята за постоянната, най-важна аксиома на нашето време. Както казва по този повод един френски философ от миналия век: древните политици говорят винаги за нрави и добродетели, а модерните говорят само за търговия и пари. Съвсем правилно, ще допълни някой студент по политическа икономика или последовател на вестникарската философия, защото добродетелите и добрите нрави не могат да стоят на краката си без основите на производството, което задоволява всекидневните потребности и след като направи удобен и сигурен живота на хората от всички съсловия, ще направи здрави и всеобщи добродетелите. Прекрасно. Междувременно душевната низост, егоизмът, скъперничеството, неискреността и търгашеската перфидност, най-скверните и недостойни качества и страсти на нецивилизования човек, са в сила и безкрайно се множат, а добродетелите все чакат"¹.

¹ Леопарди, Джакомо, Мисли, Изд. Алтера, С., 2009 г., 62-63

III. ОПАЗАРЯВАНЕ, ОТЧУЖДЕНИЕ И ИДЕНТИЧНОСТ

Опазаряването на жизнения свят на човека неизбежно довежда до процеси на отчуждение и криза на идентичността.

Чувството на отчуждение и безпомощност е едно субективно усещане, което за съжаление е все още недооценено в рационалния дискурс на икономическата теория. И въпреки, че в областта на морала и политиката е налице повече чувателност по отношение на него, проблемът продължава да стои, тъй като и етиката, и политиката се опазаряват.

Човек не се ражда с готови желания към ресурсите, той се научава да ги желае. Процесът на това научаване включва познание не само за функционалността на ресурсите, за тяхната полезност, но и за онова, което другите желаят. Пазарният актьор се стреми да придобие права на собственост върху определени ресурси, за да бъде забелязан от другите, да предизвика тяхната симпатия, възхищение, респект, доверие и любов. Междудличностните отношения и самочувствието на пазарния актьор в голяма степен са опосредствани от благата, върху които той притежава права на собственост и които може да консумира и дарява. По този начин отделният актьор се представя на околните, като демонстрира своите статус и власт.

Отчуждението¹ като едно усещане за чуждост на самия себе си, като форма на разпокъсаност в себе си е неизбежен модус на модерния човек. Отчуждението и несигурността са резултат от напрежението между желаното и фактическото. Става дума за едно амбивалентно напрежение между провала и отчаянието, от една страна, и продуктивността и креативността, от друга. Това напрежение може да бъде и плодотворно за подобряване практиката на актьора.

Причина за отчуждението на човека е и чувството, че живее в един несправедлив свят, който е враждебен към него, и чиито правила за достигане до състояние на желано благоденствие и щастие в някаква степен не му позволяват да го постигне. Проблемът за справедливостта не може да намери удовлетворително решение в рамките на пазара (чрез правилата на пазарната игра). Поради това в обществото е неизбежно използването на морални и политически инструменти, които да намалят напрежението между субективното усещане за справедливост и онази нейна степен, която е достижима за обществото.²

Опазаряването означава внасянето на повече рационални калкулации (пресмятания) в действията и изборите на актьорите. Това неминуемо довежда до маргинали-

¹ Понятието "отчуждение" в оригиналната му психиатрична употреба се отнася до хората, страдащи от тежки душевни заболявания, а в юридическия смисъл – до невменяемите. Отчуждението означава загубване на разума и самоопределянето, фактът, че човек в своите действия се ръководи от сили, които нито може да разбере и обясни, нито да контролира. Нещо повече, той усеща тези движещи го сили като чужди и непреодолими, поради което се чувства отчужден от самия себе си.

² Още Адам Смит – бащата на класическата политическа икономия, пише, че справедливостта е фундамент на съвместния живот между хората и само на тази основа е възможна и институцията на пазара. Справедливостта е основният стълб, върху който се крепи обществото. Без него обществото ще се разпадне на атоми. (Вж по-подробно – Adam Smith, *Theorie der ethischen Gefühle ausgewählt, zusammengestellt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Georg Schachtschabel*, Frankfurt am Main (Georg Kurt Schauer), 1949, 120

зиране на редица други мотиватори, които биха предопределили тези действия и избори, а оттук и на идентичността на самите актьори¹.

В какво днес човек открива своята идентичност? След като той посредством труда си създава блага за размяна, естествено е да предположим, че тази идентичност се задава от труда, който извършва. При това става дума за труда, професията, а не за продукта на този труд, тъй като в процеса на разделението на труда (в преобладаващата част от случаите) е налице не непосредствено а опосредствено отношение към продукта. Продуктът е абстрактен, той се редуцира до своята функционалност като разменна стойност срещу пари. Не на последно място и заради факта, че в едно общество, в което преобладаващата част от благата за размяна имат характера на услуги, продуктите стават все по-абстрактни. Кой например се идентифицира с изпълнението на един банков превод?...

Възможностите за участие в пазарна размяна и притежаването на права на собственост върху паричен ресурс много често са най-значимият критерий за субективната идентичност на човека. Това неизбежно поражда и едно осчетоводяване на живота. Разменната стойност се превръща в салдо на самия живот. Личността се редуцира до консуматор. (Дава пари, които изобщо няма – (кредит) – за неща, които съвсем не са й нужни, за да импонира или да направи впечатление на хора, които не е необходимо да обича).

Като че ли наблюдаваме своеобразен ренесанс на Платоновия въпрос "Как трябва да живее човек?", задаването на който превръща все по-голяма част от нас в социални метафизики (Натаниъл Брандън). Социалният метафизик, пише той, *"е човекът, който приема света и доминиращите в него ценности наготово, той не се пита "защо". Кое е вярно? Това, което е вярно според другите. Кое е правилно? Това, което те смятат за правилно. Как трябва да живее човек? Като другите... Това е човекът, чието чувство за идентичност и лична стойност е явно функция на способността му да задоволява ценностите, условията и очакванията на всезнаещите и вездесъщи "други"... В култура като днешната, с разлагащите се ценности, интелектуалния хаос, моралната поквара, в която познатите ориентири и правила изчезват, в която авторитетните огледала, отразяващи "реалността", се раздробяват на хиляди непонятни частици, в която "приспособяването" става все по-силно – конвенционалният социален метафизик е първият, който тича при психиатъра и плаче, че си е изгубил идентичността, защото не знае недвусмислено какво би трябвало да прави и какъв би трябвало да бъде"*²

¹ Като живо същество човекът се ражда със специфични потребности и способности, те представляват, така да се каже, идентичността на неговия вид – т.е. те представляват човешката му природа. Как той упражнява тези способности, за да задоволи потребностите си, т.е. как се справя с фактите от реалността, как избира да действа с мисълта и поведението си – това представлява неговата лична или индивидуална идентичност. Неговото усещане за себе си – имплицитната представа или образ за това, що за човек е (включително и самоуважението му или неговата липса) – е събирателният продукт от избора, който той прави. (Айн Ранд, Капитализмът непознатият идеал, изд. "Изток-Запад", 2006 г. стр. 353)

² Айн Ранд "Капитализмът непознатият идеал", Изд. "Изток-Запад", 2006 г. стр. 355-356

В търсене на собствената си идентичност актьорът осъзнава, че тя не може да се случи, ако остане извън пазарната игра и затова той е принуден да търси нови дейности (жизнени) стратегии, за да бъде част от нея.

На първо време могат да се обособят поне три нови типа на индивидуално поведение – резултат от съответни житейски стратегии¹.

Сърфиращ пазарен актьор

Това е типичният социален характер на постмодерната епоха, характерен белег на която е все по-широкото навлизане на електронната размяна. Тъй като глобалният свят предлага изключително много възможности, в т.ч и за пазарни размени, сърфиращият пазарен актьор ги преследва, подобно на ловец. Чрез бързото им преглеждане (сърфиране) този тип се стреми да редуцира комплексността на едновременната информация, не винаги с успех, разбира се.

Сърфиращият пазарен актьор може да се определи като мениджър в един едноличен концерт. Той не се нуждае от тежък товар, за да потегли нанякъде, не е обременен от традиции и представи за света. Гледа само напред, заблуждавайки се, че държи в ръка кормилото на това пътуване. На практика, обаче, той се е хванал за мачтата с кардан – т.е. "държи" се единствено за вятъра. Изоставил е силите, върху които не може да влияе, и си създава илюзията, че на практика е този, който държи курса. Сърфирането е непрекъснато опознаване на възможностите за пазарни размени. Най-голямото нещастие за сърфиращия е загубата на алтернативи, което е малко вероятно да се случи в света на непрекъснато нарастващите предложения за пазарни размени. Този тип пазарен актьор е високообразован, владее няколко езика, с много добра компютърна грамотност и безпроблемно се ориентира във виртуалния свят на пазарните размени. Като правило прави своя избор след обстойно проучване на много възможности, склонен е да експериментира с нови продукти и нови партньори за размяна.

Суверенен пазарен актьор

Отношението между двама индивиди, което във всички случаи е отношение на размяна, означава на практика, че те взаимно трябва да се доверят. Суверенът е човек, на който не може да се доверим, тъкмо защото той е автономен, независим. Той е егоист и в този смисъл социално недостъпен. Той няма нужда от доверие. За него всички отношения, в които той влиза, трябва да бъдат контролируеми, рационално премислени.

По този начин кръгът се затваря: колкото повече изолираният индивид се осланя и разчита на себе си, толкова по-малко той се интересува и има нужда от каквато и

¹ Опитът за подобна типология следва да се приеме от читателя само като начало на дискусия. Авторката няма претенция за изчерпателност. Темата за новите социални типажи – като индивидуална реакция на тоталното опазаряване на обществото, е предизвикателство към представителите на всички науки, които имат за предмет на познание човека, и несъмнено изискват сериозни емпирични изследвания.

да е форма на колективна благонадеждност. За него семейството, а и редица други институции, които имат грижа за екзистенциалната сигурност, избора на професия или нейната смяна нямат доминиращо значение за изборите му.

Наемането на жена за отглеждане на децата или за грижа за домакинството, медицинско, пенсионно и социално осигуряване, както и всякакви други форми на обезпечаване на бъдещето са инструментите, които до голяма степен позволяват на отделния актьор (разбира се, ако са добре развити) да вземе в ръце собствения си живот без много, много да разчита на някакъв тип общности. В света на глобализацията човек става все по-свободен от семейство, религия, общности по местоживеење и др. подобни. Той калкулира живота си рационално и преценява онова, което в най-голяма степен обслужва личния му интерес. Мисленето е в посока на ползите за него.

Суверенният пазарен актьор се опитва да се възползва от всеки предлагащ му се шанс, който ще го направи независим, в някаква степен самодостатъчен си. Единственото, на което той се осланя, е неговият собствен егоизъм, който се превръща в наши дни в смисъл на разкрасеното понятие за суверенитет. Пазарът засилва тази представа за суверенитет. Необходимо е индивидът да убеди самия себе си, а и другите, че имиджът на успял човек съществува наистина, т.е. да си създаде имидж на успял и независим човек. Чувството на недостатъчност, незадоволеност, безпомощност, съмнение, страх и стремеж към някакви общности нямат за суверенния пазарен актьор особено значение. Онова, което този пазарен актьор търси, е как да пласира собственото си Аз, как да накара останалите да приемат неговата идентичност и ако е възможно по-малко да искат от него да се съобразява с тях. Като правило, това е човек, който разполага със значителни пазарни шансове, нещо повече, демонстрира увереност, че е в състояние да запази и/или подобри тези шансове в бъдеще. Това му позволява в доста ситуации да определя правилата на пазарната размяна и да ги налага на партньорите си.

Пазарният актьор като едноличен търговец

Как продажбата на работната сила може оптимално да се трансформира в конкретно трудово постижение? Най-точният отговор на този въпрос предлага формата на едноличния търговец. Когато един индивид продаде своята работна сила на един предприемач по силата на трудов договор, то тогава отговорността за тази трансформация е на предприемача (работодателя).

Все повече индивидът търси възможност да организира своята работна сила сам. В случая става дума за това той да експлоатира сам себе си, поемайки изцяло отговорността за резултатите от това. Пазарният актьор – едноличен търговец, сам решава кое е достатъчно – като усилия и компетентности от негова страна, за да получи желаните от него пазарни шансове. Критерий за достатъчност е субективната му преценка за успеха, към който се стреми, пазарните размени, които желае да реализира и ползите, които ще получи. Това неизбежно води до засилено самоикономизиране и систематично само-рационализиране. Пазарният актьор сам е мениджър на своята работна сила, той сам е отговорен за своето обучение и професионални умения.

Като правило това е индивид с натрупан опит в областта на създаването на определени блага, който разполага със значителен социален капитал. Преобладаващата част от пазарни размени този пазарен актьор осъществява с индивиди, с които има вече създадени отношения (приятели, познати, съседи, партньори в минали пазарни размени) и разчита този кръг от потенциални партньори да се увеличава по пътя на "снежната топка" – един приятел казва на друг свой приятел и т.н.

IV. ОПАЗАРЯВАНЕ И ЩАСТИЕ

Едва ли някой би могъл със сигурност да каже кое е важно за човека и кое може да го направи щастлив?. Идеалистите считат, че важно е онова, което няма цена и не може да се купи с пари. (Обикновено се казва, че онова, което не може да се купи с пари, се купува с много пари, а рекламата на един инвестиционен фонд гласи, че онзи, който казва, че не всичко може да се купи с пари, значи не е имал достатъчно)

Дотолкова, доколкото актьорите са заобиколени и общуват с блага, които се купуват с пари, често забравят за онези неща в живота, които всъщност са безценни – любов, приятелство. Опазаряването води до това, че от тайнство животът се превръща в едно пресмятане на печалби и загуби.

През последните години особена актуалност получиха психологическите изследвания върху субективното самочувствие или щастието на човека.¹ Оказа се, че концепцията за щастие може да предложи доста гледни точки и разбирания, на които досега много малко се е обръщало внимание или дори не се е обръщало никакво внимание в обществените науки.

От една страна, изследванията върху щастието помагат да се установят основанията за индивидуалното самочувствие. В този случай щастието може да се използва като алтернативен мащаб за самочувствието. Субективното самочувствие се проучва чрез репрезентативни изследвания. Актьорите могат сами най-добре да преценят доколко са доволни от живота си.

От друга страна, свързването на щастието със социалната роля "пазарен актьор" открива нови възможности за тестване на теориите. Отговорите на три въпроса придобиват изключителна актуалност в тази посока, а именно:

1. Дали парите (под формата на по-високи доходи, равнище на заплати) правят хората щастливи?
2. Дали жителите на по-бедните страни са по-щастливи от тези, живеещи в по-богатите страни?
3. Как безработицата се отразява върху самочувствието на човека?

Още преди повече от 30 години се поставя въпросът дали по-високите доходи правят човека по-щастлив, или, съобразно икономическите допускания, по-високите доходи предоставят на човека повече ползи. В края на 1990 г. се извършват по-машабни емпирични изследвания върху връзката между доходите и само-

¹ Frey, Bruno S., Alois Stutzer, Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being, Forthcoming with Princeton University Press, 2002

чувствието на хората.¹ Данните от тези изследвания дават основания да се направи изводът, че като правило хората с по-високи доходи се оценяват като по-щастливи. Т.е. едно от условията да си щастлив е да си богат. Понятието за "богат" е твърде различно за отделните актьори, но при всички случаи то ориентира към повече права на собственост върху паричен ресурс.

Богатството – според Алвин и Хайди Тофлър – може да се определи като *"всяко притежание, споделено или не, което се характеризира с т.нар. от икономистите "полезност" – то носи на човека определена форма на благополучие или може да бъде разменено срещу друга форма на богатството, която носи благополучие."*²

Може да се допусне, че един висок доход влияе върху щастието само в ограничен мащаб, тъй като фактори от рода на здраве или сигурност на работното място могат да имат по-силно въздействие върху самооценката на актьора. Изследванията поставят акцента върху наличието на причинно-следствена връзка между права на собственост върху паричен ресурс и щастие, т.е. дали повечето пари правят човека по-щастлив и дали по-щастливите хора правят повече пари.

Една основна причина за сравнително ограниченото влияние на дохода върху субективното самочувствие е в това, че доходите не могат да се измерят абсолютно, а решаващо в случая е сравнението им с доходите на другите. За един актьор не е важно само да се увеличат правата му на собственост върху паричния ресурс, а това увеличение да е в съотносителен план. Той едва ли ще се почувства по-щастлив, ако независимо от факта, че днес притежават повече права на собственост върху паричен ресурс от вчера, продължава да е по-беден от другите!

Понякога се твърди, че хората в по-богатите страни се чувстват по-малко щастливи от тези в по-бедните страни. Една поредица от изследвания обаче показва, че това схващане не е абсолютно вярно. Самочувствието е в силна зависимост от икономическото развитие. Хората в държави с висок брутен вътрешен продукт на глава от населението са по-щастливи от тези в държави с по-нисък брутен продукт на глава от населението. Различията в доходите се изчистват с помощта на паритета на покупателната сила, така че всъщност се сравнява фактическата покупателна сила на правата на собственост върху разполагаемия паричен ресурс. По този начин става видна нарастващата пределна полезност на парите.

В по-бедните държави едно увеличаване на дохода на глава от населението осезаемо прави хората по-щастливи, тъй като разширява възможностите им за пазарни размени. Много неща сочат една причинност между дохода на глава от населението и щастието, тъй като и други индикатори на самочувствието също струват пари, като например количество и качество на храната, живот в чиста среда, качество на образованието, здравно осигуряване и др. Представата, че хората в по-бедните общества са по-щастливи, защото живеят по близко до природата и в условията на по-малко стрес, се оказва мит.

За различните държави е налице всъщност една изненадваща зависимост, която противоречи на допускания в икономическата теория. Средният размер на brutния

¹ Di Tella rafael, Robert J., MacCulloch, Andrew J.Oswald, Preferences over Inflation and Unemployment: Evidence from Surveys of Happiness. American Economic Review 91 (1) 335-341, 2001

² Алвин и Хайди Тофлър "Революционното богатство", Изд. Обсидиан, 2007г., стр.36

доход на глава от населението се е увеличил значително за определен период от време, но субективното самочувствие е останало константно или дори леко се е понижило. Така например в САЩ реалният брутен доход на глава от населението в размер на 11 000 долара през 1946 г. е нараснал на 27 000 през 1991 г., т.е. 2,5 пъти или 150 %. Средната удовлетвореност от живота леко е спаднала, от 2,4 на 2,2 в една тристепенна скала. Очевидно хората свикват с течение на времето с едно по-високо равнище на доходите, което е свързано и с повишаване на изискванията и претенциите им.

Обичайно е безработицата¹ да се счита за нещастие, което трябва да се избягва колкото е възможно повече. Да си загубиш работата – едно от условията да бъдеш пазарен актьор – е изключително нещастие. В немалко случаи обаче безработицата е един доброволен избор на човека. Хората избират да бъдат безработни, тъй като натоварването, бремето чрез труда и получаваното възнаграждение, сравнени със свободното време и държавните помощи при безработица, са с по-малко ползи за тях. По този начин индивидуалното самочувствие в сравнение с наличните алтернативи за пазарна размяна – труд срещу работна заплата, се увеличава. Недоброволната безработица в този смисъл е само един временен феномен на неравновесие и съществува за кратко, докато индивидите и фирмите се споразумеят за условията на пазарната размяна.

Чувството за щастие резултира от съвпадението или несъвпадението между очакванията за ползи и тяхното постигане.² С това се обяснява и фактът, че повечето хора се чувстват по-малко щастливи сега отколкото в миналото, но те очакват, че в бъдеще ще разполагат с по-голямо благосъстояние. При това личното благосъстояние на актьора не е резултат само и единствено от неговото икономическо благосъстояние, а е комбинация от удовлетвореност, жизненост, самоуважение и усещане за цел и смисъл в живота.³

Икономическото благосъстояние не се измерва само с наличната сума в банковите сметки или трезорите, нито пък с остойностяването на цялото движимо и недвижимо имущество на актьора. То задължително включва и посоката на паричните потоци, т.е. възможността актьорът да увеличава тези приходи, а не само да ги изчерпва. Важна е перспективата за придобиване на права на собственост върху паричен ресурс. Това е един от най-големите страхове на актьора, на който той подчинява всичките си активности. Най-тревожният въпрос, който той си задава, е: какви ще бъдат пазарните му шансове в деня след утре!

Този въпрос придоби особена актуалност през последно време в контекста на съществуващата глобална финансова криза. Както стана видно през последните десетилетия, доста хора живяха в състояние на pre-richness, което означава, че те си

¹ "Няма такова нещо като "право на работа" – има само право на свободна размяна, тоест: правото на определен човек да приеме определена работа, ако друг човек избере да му я даде", Ани Ранд, "Капитализмът непознатият идеал", изд. "Изток-Запад", 2006 г. стр. 396

² Inglehart, R., F. Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton: Princeton University Press, 1990.

³ България е на 20 място в изследване на личното благосъстояние, проведено в 22 европейски страни. Изходна база за тези резултати са проучвания, извършени от Европейската комисия през периода 2006-2007 г. (<http://www.netinfo.bg>) от 24.01.2009 г.

купуваха колата, която биха могли да си позволят след 5 години, и жилището, в което биха могли да живеят едва след 25 години. Този стремеж да си щастлив днес с блага, върху които на практика нямаш права на собственост, са може би най-яркото доказателство за значимостта на ролята "пазарен актьор".

Оттук накъде?

Едва ли някой може да каже къде е естествената граница на пазарните размени в едно общество. И има ли такива изобщо? Има ли ресурси, за които можем да кажем, че изграждат естествената граница на пазарната размяна? Дали ще дойде времето, когато пазарната размяна ще обхване всички възможни ресурси на размяна и ще заживеем в общество, в което всичко е предмет на покупко-продажба? Това са въпроси, на които едва ли някой ще се наеме категорично да отговори, но са въпроси, които всеки си задава. Това до голяма степен е следствие от конфликтната тема в обществото за достъпа на актьорите до ресурсите, които са необходими за тяхното нормално възпроизводство.¹

В обществото съществуват вече безспорни блага, разпределението на които се извършва по пътя на пазарната размяна. Но пазарна размяна все по-често се наблюдава в такива сфери на обществения живот като спорт, свободно време и здраве, в които благата не са били тотално предмет на покупко-продажба. Много осезаемо това се забелязва по отношение грижите за възрастните хора, които преди време са били изцяло ангажимент на семейството, а отчасти и на държавата. Днес е налице едно изместване на решаването на тези проблеми към една условно казано "индус-

¹ Напоследък стана актуална една по-специфична форма на сблъсък на интереси в обществото – т.нар. "трагедия на общата собственост". В тази връзка можем да се съгласим с казаното от Джаред Даймънд, който казва "Представете си следната ситуация – много потребители ползват един и същи ресурс, който се води обща собственост, примерно рибари ловят риба в една и съща част на океана...И ако всеки от тях взема повече, отколкото му е необходимо, този общ ресурс скоро ще се изчерпи и дори ще изчезне, а тогава ще страдат всички потребители..От горното следва, че в техен общ интерес е всеки да се ограничава в рамките на разумното и да не прекалява. Представете си обаче, че липсват ефективни регулативни мерки – примерно колко риба се полага на отделния потребител. Много ясно е, че тогава този потребител ще си каже: "Ако аз не улова тази риба, ще го направи някой друг рибар така, че какво още се ослушвам. И следва рационалното решение:" Я да прибера каквото има, докато не е дошъл някой друг, пък да става каквото ще!" (Джаред Даймънд "Колапсът. Човешките общества между успеха и провала", Изд. "Изток-Запад", 2007 г., стр. 572)

Темата за общите блага и за обществения интерес си заслужава да бъде предмет на отделно научно изследване, доколкото достъпът до общите блага е неизбежен елемент от усещането за благополучие за всеки отделен актьор, за чувството му на принадлежност към определена общност, общество. Трудността на този проблем много правилно е видяна от Айн Ранд, която пише "'Общото благо" (или "общественият интерес") е неопределено и неопределимо понятие: няма такава единица като "племето" или "народа"; племето (или народът, или обществото) е само съвкупност от определен брой индивиди. Нищо не може да бъде от полза за племето като такова; понятия като "благо" и "полза" се отнасят само до жив организъм –до отделен жив организъм, а не до безплатна съвкупност от взаимоотношения. "Общото благо" е безсмислено понятие, освен ако не се разглежда буквално, а в такъв случай единственото му възможно значение е: сума от благо за всеки отделен човек, включен в цялото. Но в този случай това понятие е безсмислено като морален критерий: то оставя без отговор въпроса, какво е благо за отделния човек и как се определя?" (Айн Рандр Капитализмът непознатият идеал", Изд. "Изток-Запад", 2006 г., стр. 24-25)

трия за възрастните хора", която намира израз в предлагането на професионални грижи – като ресурс, който е предмет на пазарна размяна.

Трансформацията от публично създавани преди време ресурси към приватизация или аутсорсване са един от най-важните аспекти от процеса на опазаряване на обществото.

Разбира се все още могат да се идентифицират доста ситуации, при които актьорът не се ръководи в своите действия от търсенето на ползи само за него. Той се стреми към неща, които могат да се определят като своеобразни всеобщи ползи и не могат да бъдат използвани само и единствено от него. Става дума за стремеж към споделени ползи, като напр. чиста околна среда, справедливост, свобода, равенство. В тези случаи е много трудно да се правят каквито и да било калкулации от рода на "разходи – приходи".

Опазаряването на обществения живот поставя въпроса: дали пазарът все още е институция, обслужваща живота на хората, и дали може да осигури благоденствие за всички. При това благоденствието, разбрано не единствено като потребление, т.е. благоденствие в потреблението, но и като време, което хората могат да употребят за своите интереси, дейности, хобита, които не водят задължително до повишаване на пазарните им шансове, а по-скоро им позволяват да живеят достойно, без страх от загуба на идентичност и маргинализация като членове на някаква общност. Отделният актьор все по-рядко се възприема като част от едно солидарно общество. Той все по-малко се идентифицира с онова, което прави – трудът, който полага, и все повече се възприема като предприемач на собствения си живот, който все повече се опазарява.

Пазарът винаги е бил институция, регулираща размяната и механизъм за координация между хората. С процесите на опазаряване обаче възниква заплахата той да се отърси от своята обслужваща функция (присъща на всяка институция) и от своя инструментален характер (също присъщ на всяка институция) и да се превърне в цел сама за себе си. За конкретния актьор това означава, че ролята му на пазарен актьор става първостепенна и структуроопределяща за целия му ролеви ансамбъл. Цялата му жизнена енергия се насочва към извършване на дейности, които биха му осигурили достъп до права на собственост върху паричен ресурс. Изпълнението на редица социални роли – като "баща", "майка", "съпруг", "съпруга", съзнателно се отдалечават във времето или изобщо не се случват.

Опазаряването на обществото и на жизнения свят на човека сигурно ще приключи с опазаряване на времето и продължителността на човешкия живот. (Времето е пари, но дали парите са време?)

Както пише Рифкин, налице е комерсиализация на свободното време, което превръща междуличностните персонални отношения в отношения на пазарна размяна. Може би ни предстои да живеем в един свят, в който всяка активност на актьора (извън тези в семейството) ще бъде ориентирана към получаване на доход. Свят, в който взаимните задължения и очаквания, изграждащи се на основата на доверие, симпатии и солидарност, се заменят от договорни отношения.¹

¹ Rifkin, J., Access. Das Verschwinden des Eigentums. Warum wir weniger besitzen und mehr ausgeben werden. Frankfurt/New York (Campus), 2000, 17

Използувана литература:

1. Стоилова, В., "Пазарния ред", Издание на УНСС, Университетско издателство "Стопанство", 2002 .
2. Джаред Даймънд "Колапсът. Човешките общества между успеха и провала", Изд. "Изток-Запад", 2007
3. Айн Ранд, Капитализмът непознатият идеал", Изд. "Изток-Запад", 2006
4. Алвин и Хайди Тофлър, "Революционното богатство", Изд. "Обсидиан", 2007
5. Леопарди, Джакомо, Мисли, Изд. Алтера, С., 2009 г. , 62-63
6. Jeremy Rifkin, Access. Das Verschwinden des Eigentums. Warum wir weniger besitzen und mehr ausgeben werden, Frankfurt/New York (Campus) 2000
7. Adam Smith, Theorie der ethischen Gefühle ausgewählt, zusammengestellt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Georg Schachtschnabel, Frankfurt am Main (Georg Kurt Schauer), 1949
8. Di Tella Rafael, Robert J., MacCulloch, Andrew J. Oswald, Preferences over Inflation and Unemployment: Evidence from Surveys of Happiness. American Economic Review 91 (1) 335-341, 2001
9. Frey, Bruno S., Alois Stutzer, Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being, Forthcoming with Princeton University Press, 2002
10. Inglehart, R., F. Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton: Princeton University Press, 1990
11. Heidegger, M.: Gesamtausgabe, Band 61, Phänomenologische Interpretation zu Aristoteles, Frankfurt/Main 1994, 35.
12. Aristoteles Nikomachische Ethik, 1133b 16ff.
13. Weber, Max, Wirtschaft und Gesellschaft, Hg. J. Winckelmann, 1964, 514.
14. Gerhard Radnitzky: "Die ungeplante Gesellschaft", www.hayek.de/framme/radnitzky2.html, s.7
15. Hayek, Friedrich A. von, 1969: Der Wettbewerb als Entdeckungsverfahren. Freiburger Studien. Gesammelte Aufsätze.
16. Tübingen: Mohr, 249-265.
17. Swedberg, Richard, 1994: Markets as Social Structures. In: Smelser, Neil J./ Swedberg, Richard (Hg.): The Handbook
18. Economic Sociology. Princeton, NJ: Princeton University Press, 255-282.
19. Tönnies, Ferdinand, 1935: Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der Reinen Soziologie. Darmstadt: Wiss.
20. Buchges. (Neudr. 1991 der 8. Aufl. von 1935).
21. Vanberg, Viktor, 1987: Markt, Organisation und Reziprozität. In: K. Heinemann (Hg.): Soziologie wirtschaftlichen
22. Handelns. Opladen: Westdeutscher Verlag, 263-279.
23. Simmel, Georg, 1992: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

РАЗМЯНА И ОПАЗАРЯВАНЕ

Резюме

В предлаганата студия "Размяна и опазаряване" се поставя проблемът за трансформирането на цялата гама от разменни отношения между хората в пазарни и постепенното тотално опазаряване на обществото. Процесът на "опазаряване" е разгледан от гледна точка на своите икономически предпоставки, а самото "опазаряване" е представено като господство на икономическия принцип на мислене и като една "игра на увеличението" на търсените от актьора ползи.

Специално внимание е отделено на последствията от опазаряването върху жизнения свят на човека – като отчуждение, проблеми с идентичността, отношение към богатството, както и субективното усещане за щастие и удовлетвореност.

EXCHANGE AND MARKET RELATIONS**Abstract**

The study 'Exchange and Market Relations' examines the transformation of the whole variety of relations of exchange among people into market relations and the gradual establishment of market relations in the society. The process of establishment of market relations is considered from the point of view of its economic prerequisites and 'the establishment of market relations' is represented as dominance of economic thought and as a kind of 'play of growth' of benefits sought by the actor.

Special attention is dedicated to the consequences resulting from the establishment of market relations over the life of the individual, such as alienation, identity problems, attitude towards wealth, and subjective perception of happiness and contentment.